

ארבעת הבנים של ההגדה

מצוות הפסח מובאת בפעם הראשונה בתורה בעקבות מצוות היסוד של הלוח העברי: "הַחֲדָשׁ הַזֶּה לָכֶם רֹאשׁ חֲדָשִׁים - - רֹאשׁוֹן הוּא לָכֶם לְחֲדָשֵׁי הַשָּׁנָה" (שמות יב ב). על קריאה זאת חוזרים אנו לפני ראש חודש ניסן, בשבת המכונה 'שבת החודש'. זאת, ללמד אותנו שלוח השנה היא הרבה יותר ממסגרת צורנית גרידא. מצוות הפסח, ראשון החגים, הפכה את לוח השנה לכלי ולסמל של מאבק האדם עם הזמן מאבק המנוהל על ידי הזיכרון.

זקוקים אנו לזכרון כדי לשמור על חיותם של חוויות יסוד שבחינו, חוויות הנמוגות ללא הרף ומתרחקות לצללי העבר. אולם תפקיד הזיכרון יסודי הרבה יותר, הוא הבסיס לעצם זהותנו. תודעת העבר היא יסוד הזהות האישית. אובדן הזיכרון, הוא גם אובדן תשתית הזהות. דברים אלה נכונים לגבי הפרט, קל וחומר לגבי הכלל, העם. אלא שכאן הסכנה גדולה ומוחשית יותר. השכחה אינה מצב פתולוגי, היא כמעט המצב הטבעי. חוויותיהם של ההורים אינן עוברות באופן אוטומטי לבנים. זיכרוננו של עם, ומתוך כך תודעת הזהות, אינו נתון ביולוגי, אלא ירושה תרבותית החייבת להימסר מחדש בכל דור ודור: "בְּכָל דּוֹר וָדוֹר חָבֵב אָדָם לְרֹאוֹת אֶת עֲצָמוֹ כְּאִלּוּ הוּא נִצָּא מִמִּצְרַיִם".

יציאת מצרים, כחווית השחרור וייסוד העם, היא אחד המאורעות החד-פעמיים שאין אפשרות להחזירם. ככל חוויה היא עתידה להישכח, להימחק, לכלות עם הזמן. מכאן המצוות והסמלים הראשוניים של החג. במרכז מצוות 'זכור' (שמות יג, ג): "זָכוֹר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יֵצְאוּ מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עֶבְדִּים". זה ייתכן רק אם נחנך: "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֵבִיר זֶה עָשָׂה יְדֹוֹד לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרַיִם" (שם, ח). 'וְהִגַּדְתָּ', מכאן 'הגדת הפסח'. רק אם נשתדל לחיות מחדש את אותו המאורע על ידי טקס קרבן הפסח, ובימינו על ידי ה'סדר' נצליח. משה כמעט ולא מוזכר בהגדה. גיבוריו האמיתיים של ההגדה, מה'מה נשתנה' ועד ליחוד גדיא' הקלאסי, הם בנינו ובנותינו. ה'סדר' מסמל את השלב הראשוני והקריטי ביותר של החינוך, את המפגש המחנך בין הורים לילדיהם, מפגש ראשוני שיהיה בעל חשיבות מכרעת בקביעת זהויותיהם היהודיות והאנושיות של הנער והנערה.

אנו מחנכים ונכשלים. מדוע? שגיאות רבות גורמות לכך. פעמים רבות אין אנו מודעים להן, למשל, אין אנו מבינים שכשם שפרצופיהם של ילדינו שונים כך שונים דעותיהם ואופיים. ה'הגדה' רמזה על כך כאשר בחרה בארבע דמויות שהפכו קלאסיות. חכמי ישראל הגדולים יושבים "מִסְבִּין... וְהָיוּ מְסַפְּרִים בִּיצִיאַת מִצְרַיִם". הבנים והבנות יושבים לפני החכמים, אך ההגדה משביתה את שמחתנו, ומזהירה אותנו בפני ארבע כשלונות אפשריים של החינוך היהודי והאנושי: "כִּנְגֵד אֲרָבְעָה בָּנִים דְּבָרָה תֹרָה: אֶחָד חָכֵם. וְאֶחָד רָשָׁע. וְאֶחָד תָּם. וְאֶחָד שָׁאִינוֹ יוֹדֵעַ לְשְׂאוֹל". מבנה זה של ארבע אפשרויות מזכיר לי משנה מקסימה

בפרקי אבות (ה, טו): "אַרְבַּע מִדּוֹת בְּיוֹשְׁבִים לִפְנֵי חֲכָמִים. סִפּוּג, וּמִשְׁפָּח, מִשְׁמֶרֶת וְנִפְהָ". משלים יפהפיים מעולם אחר. אלא, שכפי שאתדל להראות, יש בין שני המבנים שיתוף עמוק יותר מאשר הצורה המרובעת גרידא.

הכישלון הראשון מתבטא באותו "אָחָד שְׁאִינוּ יוֹדֵעַ לְשֹׂאֵל". זהו צעיר שמתוך שאינו יודע לשאול "אינו יודע להלך נגד הזרם". אכן, חייבים לשמוע להורים ולמורים, אך השאלה והקושיה הן תנאים הכרחיים לפיתוח עצמאותו של האדם. מי שאינו יודע לשאול, מתיישר עם הקונצנזוס הכללי עם נורמות החברה הנורמטיבית, אך לפעמים עם ערכיהן המעוותים של קבוצות בעייתיות או אף פושעות. מתוך כך, מפני הלחץ החברתי, הוא עלול לעזוב את עמו, את אמונתו או פורק מעליו עול מצוות ומוסר. לחץ זה מופעל עליו בצורות שונות, אך הערוצים החזקים ביותר בלחץ זה מצויים בקולנוע ובאמצעי התקשורת האלקטרוניים. האחד שאינו יודע לשאול נכנע לחברה כדי להשתייך, נגרר ובמקרים קיצוניים עד כדי השתתפות בפשע. מי "שְׁאִינוּ יוֹדֵעַ לְשֹׂאֵל" הוא 'ספוג' של ערכים שאינו יודע להבחין בין טוב לרע, בין אמת לעיוות. לספוג, שֶׁהוּא סוֹפֵג אֶת הַכָּל, חסר תנאי יסודי של החיים: ביקורת. תשובת ההגדה היא "אַתָּה פִּתַּח לוֹ". זאת החובה ללמד את ערך הביקורת, ביקורת אף נגד מי שמלמד ערכים. מרשה אני לומר לתלמידי בכנות: "אנא, בקרו אותי, נסו להפריך אותי. אם לא תעשו את זה לי, אתם עלולים לקבל ללא ביקורת קם את דעותיהם של הקולגים שלי, וזה יכעיס אותי יותר".

הדמות השניה היא דמותו של התם. התמימות היא שלמות, המבטאת את הקשר הבריא עם המשפחה וערכיה. מכאן האחריות האדירה שיש להורים בשמירת יחס הוגן לילדיהם, ובשמירת טוהרתו ועוצמתו של התם המשפחתי. אחריות זאת מבטאת בחלק הנסתר שב-"כִּפְּדֵה אֶת אֲבִיךָ וְאֶת אִמְךָ": כבדו את תפקידכם להיות אב ואם, "לִמְעַן יֵאָרְכוֹן יָמֶיךָ", ימיך הקולקטיביים כיהודים ובני אדם. סכנה גדולה עומדת בפני התם, האכזבה מהשקר והצביעות שלפעמים מאפיינת את סביבתו. האכזבה תהפוך את התמימות לציניות, מִשְׁפָּח, שְׁמִכְנִיס בָּזוּ וּמוֹצִיא בָּזוּ את הערכים שעברו פחות. מה אומרת ההגדה להורים: "וְאִמְרַתְּ אֵלָיו בְּחוֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרָיִם". האם יהיו הבן והבת מסוגלים לומר עם ההורים 'הוֹצִיאָנוּ'? זוהי המטרה החינוכית הראשונית, אפשרות ההזדהות עם ההורים ומתוך כך עם העבר כולו.

ועתה – הרשע. הפורק מעליו עול מלכות שמים כדי לפרוק מעליו עול מצוות וחובות מוסריים. לפנינו מִשְׁמֶרֶת, שְׁמוֹצִיאָה אֶת הַיָּיִן וְקוֹלֶטֶת אֶת הַשְּׁמָרִים. הרשע "הנורמטיבי" מונע על ידי אינטרסים וכדאיות. אך על פי רוב הוא הולך מעבר לכך. או אז, הופכת רשעתו שיגעון שמטרתו היחידה היא הפלת הגבולות ושבירת המחסומים המגינים על החברה. "מָה הָעֲבוֹדָה הַזֹּאת לָכֶם", שואל הרשע, ומדבריו שומעים אנו "לָכֶם וְלֹא לוֹ. וּלְפִי שְׁהוֹצִיאָ אֶת עַצְמוֹ מִן הַכָּלל כְּפֶר בְּעֶקֶר". על החברה להתגונן. ענו לרשע: "בְּעֶבֶר זֶה עָשָׂה ה' לִי... לִי וְלֹא לוֹ. אֵלֹהֵי הָיָה שֵׁם לֹא הָיָה נִגָּל". יש זכויות לרשע, אך קודם כל לקורבנותיו.

מדהים שגם החכם מצוי ברשימת הבנים הזקוקים לתשובה, ומתוך כך לביקורת. לכאורה לפנינו "נֶפֶחַ, שְׁמוּצִיָּאָה אֶת הַקָּמַח וְקוֹלֶטֶת אֶת הַסֵּלֶת". אלא שגם החכם עומד בפני מלכודות. עבורי החכם הוא לא רק בן-ישיבה, הוא גם סטודנט חכם ומצליח. והנה הוא רואה למשל, את הפער התרבותי שלפעמים קיים בין העולם האקדמי לבין עולם ביתו. לא תמיד מצליח התלמיד החכם, לתרגם את שורשיו הנראים לו עתה פרימיטיביים לשפה המתוחכמת אותה הוא למד ובה הוא מדבר בסביבתו החדשה. "מָה הַעֲדוֹת וְהַחֲקִים וְהַמְשֻׁפָּטִים אֲשֶׁר צָנָה ה' אֶל-לִהְיוֹ אֶתְכֶם?" הוא שואל על מנהגי הבית ממנו הוא בא. ועלינו להשיב לו "וְאַף אֵתָּה אָמֹר לוֹ כְּהִלְכוֹת הַפֶּסַח [עד] אֵין מִפְטִירִין אַחֵר הַפֶּסַח אֶפִּיקוֹמָן". יש משמעות סמלית להלכות ולמנהגים. זאת שפה סמלית חוצה תרבויות, שפה שפנימיותו של האדם ועולמו הלא-מודע מבינים. האֶפִּיקוֹמָן הוא לדעתי הסמל בה"א הידיעה של האינטראקציה עם הילדים ב'סדר'. כיצד תחנך החברה החכמה והמתוחכמת את בניה, חברה כרבות במערב אינה יכולה להחזיק את עצמה באופן דמוגרפי בגלל מיעוט הילודה? האם יהיה אצלה מי שיגנוב אצלכם את האפיקומן? או שמא מבחירה היא תשאיר את הילודה, כמו היום, לחברות הפרימיטיביות. החכם המתוחכם הוא נֶפֶחַ ה"קוֹלֶטֶת [רק] אֶת הַסֵּלֶת" ודוחה את הסובין. נפלא! אך אולי כדאי לו ללמוד את מעלותיו של הלחם המלא, "הפרימיטיבי" אך הבריא יותר. לפעמים גם 'מוגזם הפיתוח' – ולא רק טעון הטיפוח – מהווה כישלון חינוכי.

לא אוכל שלא להוסיף מלים ספורות על מלכודת נוספת בה עלול החכם ליפול. אחד מהישיגי החינוך האינטלקטואלי נעוץ בכך שהוא מחנך את הצעירים לצאת מעצמם ולהיכנס למקומו של האחר, למצבו הפסיכולוגי והקיומי, ואולי אף הכלכלי. אלא שלפעמים שוכחים ללמד את החכם הצעיר כיצד לחזור לעצמו. או אז הוא עלול להישאר תלוש מעצמו, ולשכוח שה'אחר' של ה'אחר' הוא ה'אני'.